

Ю. В. Ткаченко, Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Про деякі традиційні символи в радянській святковій публіцистиці

Ткаченко Ю. В., Трифонов Р. А. Про деякі традиційні символи в радянській святковій публіцистиці. Стаття присвячена з'ясуванню особливостей уживання традиційних символів світла, сонця, вогню і споріднених в українських радянських публіцистичних текстах, написаних та опублікованих до різних свят. Проаналізовано три основні способи символівживання за О. Потебнею (порівняння, протиставлення, причинове відношення), відзначено розбіжності у функціонуванні символів у народнопоетичній та ідеологізованій картинах світу. Названо характерні риси використання символів – селективність, прагнення до однозначності, настанова на творення емоцій.

Ключові слова: мова публіцистики, символ, прагматика, мовна картина світу, радянський дискурс.

Ткаченко Ю. В., Трифонов Р. А. О некоторых традиционных символах в советской праздничной публицистике. Статья посвящена раскрытию особенностей употребления традиционных символов света, солнца, огня и близких им в украинских советских публицистических текстах, написанных и опубликованных к различным праздникам. Проанализированы три основных способа символупотребления по А. Потебне (сравнение, противопоставление, причинное отношение), указаны различия в их функционировании в народнопоэтической и идеологизированной картинах мира. Названы характерные черты использования символов – селективность, стремление к однозначности, установка на создание эмоций.

Ключевые слова: язык публицистики, символ, прагматика, языковая картина мира, советский дискурс.

Tkachenko Yu. V., Tryfonov R. A. On some traditional symbols in Soviet holiday journalism. The article is devoted to finding out the features of traditional symbols 'light', 'sun', 'fire' and related to them in Ukrainian Soviet journalistic texts written and published for different holidays. The three basic ways of symbol use according to O. Potebnya (comparison, opposition, causal relation) are analyzed, the differences of their functioning in folk-poetic and ideologized world language pictures are pointed out. The characteristics of symbol usage such as selectivity, tendency to monosemanticity, aiming to create emotions are found out.

Key words: journalistic language, symbol, pragmatics, linguistic worldview, Soviet discourse.

Учення про символ як особливу комунікативну одиницю поступово виходить за літературознавчориторичні межі (див., напр., [3:55–56]). Мовні символи завдяки масовій комунікації «...виконують найважливіші соціальні функції: передавання інформації, контролю і спрямування поведінки, соціальної мобілізації» [3:71]. На особливу увагу заслуговують усталені традицією символічні мовні знаки, оскільки вони є одним із засобів кодування змін у суспільній свідомості, ідеологічних та інших впливів, зокрема в дискурсі публіцистики. Мета роботи – простежити функціонування вербальних символів світла, вогню, сонця і споріднених з ними в українських радянських публіцистичних текстах, написаних та опублікованих до різних свят.

У найширшому розумінні символ – це знак, який передає абстрактні поняття в конкретній формі [3:56]. В. Кононенко, спираючись на аналіз мовного матеріалу, подає таке тлумачення зазначеного явища: «Словесний символ – складна семантична цілісність, що формується шляхом поєднання гетерогенних семантичних компонентів, образний смисл яких виявляється як наслідок усвідомлення їх образного підґрунтя з позицій лінгвокультурної спільноти, з урахуванням інтерпретації образу в умовах дискурсу» [2:397]. Учений наголошує, що символ передає відношення між означуваним поняттям і його означником цілком умовно, спираючись не на

перенесення значення, а радше на мовні пресупозиції, фонові знання лінгвокультурної спільноти. У цьому полягає прагматичний потенціал символічних мовних знаків: застосовувані з певною (насамперед ідеологічною) настановою, вони здатні впливати на мовну картину світу, понад те, творити її. На це вказує і Л. Павлюк: «У тоталітарному суспільстві символічна мова виконує функції ідеологічного контролю. Робить вона це, вкорінюючи ідеологічні значення у всі сфери соціальної життєдіяльності. У колишньому Радянському Союзі [...] символи творили нову історичну космологію» [3:72]; зокрема, «репертуар радянських свят програмував циклічність ідеологічного життя та зразки вшанування нових сакральних об'єктів» [3:72]. Таким чином, символи в означеному дискурсі є важливим засобом впливу на свідомість реципієнтів.

Обрані для дослідження світлові символи є традиційними для слов'ян загалом й українців зокрема. О. Потебня в класичній праці «О некоторых символах в славянской народной поэзии» наголошує: «Если бы мы не знали, что божества огня и света занимали важное место в языческих верованиях Славян, то могли бы убедиться в этом из обилия слов, имеющих в основании представления огня и света» [4:7]. Ці образи не лише формують важливий фрагмент

міфологічної, відтак народнопоетичної картини світу, а й визначають систему метафоричних, експресивних, прагматично маркованих засобів у дискурсах різного типу.

Зазначена праця О. Потебні є актуальною в контексті нашого дослідження. Серед тих способів вираження символу, які зустрічаються в народній поезії, О. Потебня виділяє три: порівняння, протиставлення і причинове відношення [4:2–5]. Аналогічну картину спостерігаємо і в радянській публіцистиці.

Перший тип символізації, порівняльний, являє собою метафоризацію за моделлю «щось є схожим на сонце або на інше джерело світла». Вибір об'єкта, уподібнюваного до джерела світла, в радянській картині світу мотивується ідеологічно: «У промінні радянського соціалістичного будівництва сходять сонце Всесвітнього Жовтня» [Комсомолец України, 04.05.1929]; «Слава тобі, Жовтню сонцеликий! Це ти відкрив безмежні, сонячні виднокони – для творчості, для натхненної праці в ім'я Батьківщини» [Молодь України, 06.11.1960]; «Ми хочемо жити при сонці, яке світить з Червоної Москви для всіх народів» [Комсомолец України, 07.11.1939]. Найчастіше в уже усталений архетипно-міфологічний образ сонця імплантується чільний персонаж новітнього комуністичного міфу – керівник партії та держави: «Сталін – наше сонце. Сталін – наш прапор. Так кажуть мільйони робітників і трудящих усього світу» [Комсомолец України, 01.05.1939]; «...Вони славлять сонцелике ім'я Сталіна, який веде нас від перемоги до перемоги» [Комсомолец України, 07.11.1940]; «Щасливі й жінки, які живуть і працюють в соціалістичній країні, осяяній сталінським сонцем!» [Комсомолец України, 08.03.1940]. У першому та другому випадках бачимо пряме образне втілення культу вождя; у третьому – дещо складнішу семантичну структуру, у якій сталінське сонце може означати і власне особу, і діяльність, здійснювану під керівництвом цієї особи (адже сонце також з антропоцентричного погляду виконує дію – освітлює, дає/підтримує життя: «...сонце є головним рушієм і джерелом життя на землі; воно дає тепло і світло, без нього приходять на землю ніч і зима, а за ними й смерть» [1:565]). Отже, перші дві метафори закликають до визнання, конструюють ієрархічний фрагмент картини світу, є різкішими й простішими; третя ж діє дещо м'якше, але інтегрує образ Сталіна в складний концепт ЖИТТЯ, встановлює зв'язок між базовими життєвими потребами людини і тоталітарним устроєм. Відповідно до третьої моделі, символ сонця може уподібнюватись і до окремих (проте обов'язково ключових) явищ радянської дійсності: «В щасливій сім'ї народів СРСР зустрічає радянська жінка Міжнародний Комуністичний жіночий день. Зігріта живодайним сонцем Сталінської Конституції, радісна і горда...» [Комсомолец України, 08.03.1940]; «Ніколи нікому не віддасть наша молодь свого щасливого і радісного життя, осяяного життєдайними проміннями золотавого сонця – Сталінською Конституцією» [Комсомолец України, 26.04.1939]. Варто звернути

увагу на стилістичну, поетично-політичну строкатість мікроконтекстів *живодайне сонце Сталінської Конституції, життєдайні проміння золотавого сонця – Сталінської Конституції*, метою створення яких є інтеграція ідеологічних концептів в емоційну сферу людини: емоції створюються міфологічними й стилістичними засобами і підкріплюються прямим називанням «правильних» емоційних станів: *радісна і горда; щасливе і радісне*.

У порівняльних контекстах *сонце* виконує класичну роль еталона сили, тривкості, а цієї семантики гостро потребувала ідеологія: «Ми впевнено йдемо цим шляхом [до комунізму]. Нас не спинити, як не погасити сонце!» [Молодь України, 01.05.1949]. Загалом гіперболічне посилення сонячної семантики не надто характерне для публіцистики, це більшою мірою поетичний прийом, проте в особливо насажених емоційно контекстах такий засіб експресивності зустрічається: «...слава Червоної Армії засяє, мов тисячі сонць. Гримлять салюти, велике сяйво розливається в небі од них, сяйво над всією землею, сяйво нашої перемоги» [Молодь України, 23.02.1945]. До метафоричного образу *сонць* додаються реальні джерела світла *салюти*, які теж описані гіперболічно, – таке слововживання характерне для кінця війни і повоєнних років.

Як джерела світла в радянській святковій публіцистиці подаються також інші об'єкти. Другий за частотою з-поміж таких об'єктів – це зоря. Її образ поєднує в собі традиційні народнопоетичні уявлення про зірку-світило («...зірка – символ яскравого світла, краси взагалі» [1:255]) й ідеологему червоної зірки як стандартного означника Радянського Союзу та життя в ньому. Розгляньмо, наприклад, вислів: «...всюди для жертв проклятого капіталізму, що пробуджуються в боротьбі, світить одна провідна зірка – зірка Жовтневої революції, зірка радянської влади» [Комсомолец України, 07.11.1933]. Тут очевидним є пріоритет саме міфологічного й народнопоетичного складника в змісті символу, що підкреслюється й фразеологічним виразом *провідна зірка*. Що ж до червоної радянської зірки, то в уживанні цього знака простежується виразна тенденція репрезентації його в образі червоних зірок Кремля. Такий прийом має два спрямування: з одного боку, він конкретизує образ, прив'язує його до матеріально-предметної дійсності; з іншого – так утверджується й поширюється москвоцентрична картина світу, актуальна для радянської публіцистики: «С на світі Москва! Москва – столиця оновленого людства, місто зореносних кремлівських веж» [Комсомолец України, 01.05.1939]. У цьому вислові все, аж до явно надлишкового втілення пресупозиції існування, та ще й в окличному реченні («С на світі Москва!»), явно слугує закріпленню «правильного» фрагмента картини світу. І названі зорі на кремлівських вежах є джерелом світла, передусім метафоричного, але з конкретно-чуттєвою основою: «Наша країна, над якою сяють Кремлівські зорі, квітне новим економічним розквітом, новим піднесенням» [Комсомолец України, 11.11.1938]; «...новий рік принесе нам нові богатирські

досягнення, нове піднесення, ще більше радощів і щастя. Ще яскравіше горітимуть рубінові зірки на баштах Кремля, освітлюючи шлях усім народам світу і все щільніше гуртуючи їх навколо великої країни миру й соціалізму» [Комсомолец України, 03.01.1938]; «Крізь густу заграву війни трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю. Ця зоря, мов маяк, освітлює їм шлях до боротьби за вільне життя, вселяє в їх серця надію і віру в близьку перемогу» [Комсомолец України, 01.05.1941]. В останньому випадку маємо подвійне порівняння: ідея комунізму порівнюється з зорею в метафорі *трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю*, після чого образ далі унаочнюється простим порівняльним зворотом *мов маяк*, що здійснює важливу семантичну корекцію: вводиться сема 'орієнтир', яка присутня й у фразеологізмі *провідна зоря*. Судження про необхідність розглядати радянську ідеологію як орієнтир для інших народів утілюються в символічному використанні образу маяка як джерела світла і в інших контекстах: «*Радянський Союз, мов гігантський маяк, освітлює трудящим земної кулі шлях до волі, до щастя*» [Молодь України, 28.04.1950]; «*Як гігантський маяк, височить наша країна над капіталістичним мороком і освічує всьому людству шлях до комуністичного суспільства*» [Комсомолец України, 07.11.1940]. Відзначимо, що в другому випадку маємо протиставлення світла і його джерела капіталістичному мороку. Тут бачимо другий спосіб використання символу, як це окреслив О. Потебня, – протиставлення.

За спостереженням О. Потебні, у фольклорі здебільшого протиставляються стани природи і людини. Наприклад, символи природи, як-от птахи, втілюють образ необмеженої свободи, натомість людина в ліричних піснях на цьому тлі усвідомлює свою скутість, обмеженість. У радянській публіцистиці такий прийом теж використовується, але існує відмінність. Якщо в народній ліричній пісні сум, обмеженість, несвободу, страждання переживає сама лірична героїня, то в радянській пресі все це може відбуватися лише з людиною далекою, тобто маємо нібито погляд іззовні: «*Щастя бути молодого в сонячній країні соціалізму! Але не всюди світить сонце трудящій жінці!*» [Комсомолец України, 10.11.1932]. (Схематично це можна подати так. Народна пісня: сонце світить іншим, але не мені; ідеологізована публіцистика: сонце світить нам, а іншим – ні, принаймні не всім.) Природним протиставленням світлу є темрява, морок, і, як уже було продемонстровано (*маяк над капіталістичним мороком*), його втілення – це капіталістичні країни, які можуть лише здалеку бачити зорю Кремля, але ще не мають досить світла у своєму найближчому середовищі. Простим і наочним прийомом, до якого вдається радянська публіцистика, є пряма антитеза: «*В той час, як Новий рік несе нашій радянській Батьківщині нові блискучі успіхи [...], країнам капіталу він несе поглиблення економічної кризи [...]. У нас сходить сонце. У них густішає чорний морок*» [Молодь України, 01.01.1950]; «*Яскраве, радісне і*

променисте життя радянських жінок під сонцем великої Сталінської Конституції [...], яка високо підносить гідність жінки. Важка і безпросвітна жіноча доля під чоботом фашизму, де жінка – це безправна людина – "істота нижчого порядку"» [Комсомолец України, 08.03.1937]. Фактично, набір характеристик життя радянської жінки формується двома основними засобами: прямим називанням емоційного стану і світловою метафорою. Протиставлення ж утілене в метафорі *безпросвітна доля*, також народнопоетичній і світловій. Таким чином, окреслене Потебнею протиставне використання символів у радянській публіцистиці має свою специфіку щодо світла: ситуація «антисимволу» обов'язково дистанціюється від суб'єкта або в просторових, або в часових координатах.

Третім способом використання символів, за О. Потебнею, є причинове відношення. Науковець ілюструє такий тип символіки прикладними магічними діями – наприклад, використанням сухої галузки з метою «присушити» хворобу [4:4–5]. Прикладів актуалізації причинових символічних відношень із залученням семантики світла в радянській святковій публіцистиці чимало. Як правило, вони будуються за такою схемою: світло в зовнішньому середовищі викликає покращений емоційний стан людини. Особливість радянського дискурсу полягає в тому, що цей емоційний стан у свою чергу пов'язується з ідеологічними чинниками, суспільно-політичними подіями: «*Визволенням землями українськими крокує сонцесяйна весна. [...]* *Наближається велике свято всенародне – день 1-го Травня*» [Молодь України, 24.04.1944]; «*В сяйві вогнів нової сталінської п'ятирічки прийшов другий післявоєнний Першотравень*» [Молодь України, 01.05.1947]. Символи сонця й вогнів (джерела електричного світла) зближуються з означуванням святом і стають призвідниками радісно-піднесеного стану. У такий спосіб реалізується «магічна дія» словесних символів, яка походить із міфологічного мислення. Таке символізування характерне не тільки для текстів про ключові радянські свята, а й для тих, що присвячені винятковим, але загалом передбачуваним політичним подіям. Потужна світлова символіка прирівнює їх до свят, викликаючи відповідний настрій: «*В пурпурі прапорів, в сяйві святкових вогнів сьогодні наші міста і села. [...]* *Добро пожалувати, товариші виборці!*» [Молодь України, 09.02.1947].

Джерело світла в міфології часто є персоніфікованим. У радянських текстах така персоніфікація можлива, однак має свої особливі маркери:

«Сонце...

Могутнє, гарне, сміхотливе товариш Сонце...

Сонце купається в морі червоних прапорів. Воно грає промінням на лякованих спинах новеньких, зелених танкеток, на блискучих касках червоноармійців... Воно повсюди сьогодні, сонце!

І тому, що сьогодні свято, тому, що гарний день, тому, що такий пишаний вигляд має столиця, в душі кожного сяє сонце. Це видно з облич сотень

тисяч людей, що залили радісними потоками вулиці...» [Комсомолец України, 10.11.1931].

У цьому фрагменті сонце отримує, крім традиційних для цього символу характеристик *могутнє, гарне*, цілком людську диференційну рису *сміхотливе*, а також ознаку за ідеологією, виражену лексемою *товариш*. Сукупно ці засоби створюють персоніфікований, неоміфологічний образ джерела світла, у якому, до того ж, угадується ідеал радянської людини. Цей образ вписаний в означену вище схему причинового відношення: *сонце повсюди – в душі кожного сяє сонце*. О. Потебня наголошує: «Какъ в языкѣ слова веселье, радость рождаются съ свѣтомъ и любовью [...], такъ въ поэзии народной свѣтъ свѣтилъ есть символъ веселья. [...] Отсюда свѣтъ-смѣхъ, какъ признакъ веселья» [4:33]. Таким чином, і в цьому фрагменті яскраво виражена основна для світлових символів функція – емоційна.

Варто звернути увагу на деякі інші особливості функціонування світлових символів у радянській святковій пресі порівняно з народнопоетичною картиною світу. Однією з таких особливостей є відсутність образу місяця на тлі надзвичайної активності образу сонця. Семантика ночі, таємничості, яка супроводжує образ місяця (див. [2:138–139]), не була актуальною для радянської ідеологічної парадигми.

Специфічним є також символ вогню як один із виявів образу світла. Архетип вогню в міфології та народній поезії є амбівалентним: «Какъ душа и жизнь, такъ и частныя проявленія жизни: голодь, жажда, желаніе, любовь, печаль, радость, гнѣвъ представлялись народу и изображались въ языкѣ огнемъ» [4:7]. У радянських текстах така амбівалентність зберігається. Один із типів слововживання – вогонь як символ сили з позитивним для мовця значенням: «Сьогодні пожежа червоних прапорів палає у всьому світі. Над одною шостою суходолу звучать тріумфальні пісні перемоги. [...] Демонстранти крокуватимуть “державним кроком”, як господарі всесвіту. [...] Сяйвом близької перемоги будуть освітлені їхні обличчя» [Комсомолец України, 01.05.1931]; «Могутньою пожежею по всій земній кулі розгортається полум'я боротьби проти імперіалізму. Під прапором Леніна, під прапором Жовтневої революції, пролетарі всіх країн і пригноблених колоній рушають в останній бій проти капіталізму, за перемогу світового Жовтня» [Комсомолец України, 07.11.1932]. Бачимо, що в радянській ідеологізованій картині світу 1930-х років словообраз пожежі має позитивні конотації (пор.:

«Вогонь несе очищення від усього старого, зашкарублого, непотрібного; вогонь як символ оновлення, свободи, перемоги протиставлений ідеї темряви як зневіри, загибелі» [2:88]). Позитивна семантика вогню протягом усього радянського періоду підсилювалася символікою кольору прапорів та інших візуальних ідеологем: «На палаючих кумачем полотнищах могутніх колон нашої молоді лозунги...» [Комсомолец України, 06.09.1938]; «Слова любові до батьківщини, слова любові і відданості великому вождю, другу і вчителю всіх трудящих товаришеві Сталіну яскраво палатимуть на червоних полотнищах і прапорах першотравневих колон» [Комсомолец України, 22.04.1939]. У таких висловах виразніше репрезентовано «прирученість» вогню, меншою мірою акцентовано його стихійність, ніж в образі пожежі. Водночас небезпечність вогню залишалася невід'ємним складником його метафоричного образу: «Вогонь – це і образ страшної, непереборної сили, що здатна спалити все живе» [2:89]. Цей компонент неможливо було повністю елімінувати з картини світу, та такого й не ставилося за мету, оскільки негативно маркований образ вогню має свою виразну прагматику: «Там, за червоними кордонами, палахкотить кривава заграда братовбивчої імперіалістичної війни» [Комсомолец України, 07.11.1940]; «...крізь густу заграду війни трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю» [Комсомолец України, 01.05.1941]. Як бачимо, стабільним транслятором вогню-небезпеки в першій половині ХХ століття в радянському дискурсі було слово *заграда*, яке мало важливий семантико-прагматичний компонент: указувало не лише на наявність небезпечного поширення полум'я, а й на його віддаленість із візуальної позиції радянського спостерігача, віднесеність до координат «чужого» простору.

Отже, є всі підстави вважати вербалізовані образи сонця, світла і споріднені з ними ключовими в ідеологізованій радянській мовній картині світу. Вони мають співвіднесеність із народнопоетичними словообразами, хоч і використовуються селективно, згідно з образно-емоційними лакунами в моделі дійсності та потребами щодо змін цієї моделі. У народнопоетичному дискурсі ці символи виражають емоції, в ідеологізованому – великою мірою мають їх створювати. У цілому радянська ідеологія прагнула зняти багатозначність, багатовимірність виражальних засобів, пристосувати їх до своїх потреб зі стандартним оцінним знаком, проте у випадку з образом вогню цього не сталося, він зберіг полісемічність і амбівалентність.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
2. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. — К. ; Івано-Франківськ, 2013. — 440 с.
3. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. С. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2006. — 120 с.
4. Потебня А. А. О некоторых символахъ въ славянской народной поэзии. О связи некоторых представленийъ въ языкѣ. О купальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленийъ. О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ / А. А. Потебня. — 2-е изд. — Х. : Изданіе М. В. Потебня, 1914. — 243 с.